

A DON KARLOS
BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR FORDÍTÁSÁBAN

REZÜMÉ

Az amerikai útinaplóval nevet szerző Bölöni Farkas Sándor ifjú éveiben számos műfordítást készített. Ezek az átültetések kéziratban maradtak fenn kolozsvári hagyatékában. Az elmúlt években megindult a hagyaték feltárása, műveinek és fordításainak a kiadása. Utóbbiak közül eddig a Goethe-fordítás, *Az ifju Werther Gyötrelmei* (2015) és az egyik Schiller-átültetés, *A Naiv és Sentimentális költeményről* (2017) jelent meg. 2017 őszén zárult a másik Schiller-fordítás, a *Don Karlos* kritikai kiadásának sajtó alá rendezése. Jelen tanulmány ez utóbbi szövegkiadói munkából nőtt ki, sorra veszi a fordítás főbb filológiai és kontextuális kérdéseit.

KULCSSZAVAK: Schiller, *Don Karlos*, recepció, drámafordítás, szövegkiadás

ABSTRACT

Das Don Karlos-Drama in der Übersetzung von Sándor Bölöni Farkas

Sándor Bölöni Farkas, der bekannte Amerika-Reisende verfertigte mehrere Übersetzungen in seinen Jugendjahren. Diese Translationen sind in Handschriften in seinem Klausenburger Nachlass überliefert worden. In den letzten Jahren sind einige seiner Übersetzungen schon herausgegeben worden, so der Goethe-Roman *Az ifju Werther Gyötrelmei* (2015) und die Schiller-Abhandlung *A Naiv és Sentimentális költeményről* (2017). Die editorische Arbeit an seinem Schiller-Drama, an dem *Don Karlos* wurde im Herbst 2017 abgeschlossen. Die vorliegende Abhandlung thematisiert die aus dieser kritischen Edition resümierenden philologischen und kontextuellen Ergebnisse.

SCHLÜSSELWÖRTER: Friedrich Schiller, *Don Karlos*, Rezeption, Dramenübersetzung, Edition.

Kézirat(ok)

A *Don Karlos*. *Irta Schiller* című magyar nyelvű átültetésnek egyetlen eredeti, autográf kézirata maradt fenn MsU 937 jelzet alatt Kolozsváron, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában őrzött unitárius állományban. Jelen tanulmány szövegkiadói munkából nőtt ki, a fordítás sajtó alá rendezése¹ során felmerült főbb filológiai és kontextuális kérdéseket foglalja össze. A szöveg teljes magyar drámafordítás prózában, amely többszöri próbálkozás után is kiadatlan maradt. Másolatáról nincs tudomásunk. A félvászon kötésű kézirat mérete 267 x 220 mm, 1 recto és 144 verso oldalból áll. Egy oldal (a 127 recto) üres. A fordító által átnézett és javított tisztázat, térköz- és elválasztójeleket tartalmaz, az oldalak végén pedig órszó segíti a szöveg összeolvasását.

Bölöni Farkas könyvtárának az MsU 1278 számú kéziratos kolligátumában, a 156 recto és 239 verso oldalak között található egy újabb fordításrészlet is, mégpedig a német nyelvű dráma francia fordításából,² másolatban, a fordító kézírásával. A kéziratcsomó ezen 10. tétele a *Don Carlos* címet viseli. A szöveg nem folyamatos, mert a 168 recto és 179 verso oldalak közé híres európai emberek rövid kéziratos jellemzése lett bekötve. A francia nyelvű átiraton való munkálkodás hatása nem igazolható a magyar fordítás keletkezésében.

Keletkezéstörténet

A fordítás keletkezési idejére vonatkozóan három vélemény verseng egymással. Az egyik az 1823-as évet említi, ez a megállapítás a Bölöni Farkas hagyatékában fennmaradt műfordítások közvetlen számbavételén alapul. A másik két elképzelés nem a kéziratokból, hanem a fordító levelezésének kiválasztott részeiből indul ki. Ezek az 1817-et, illetve az 1819-et jelölik meg a *Don Carlos* keletkezésének idejéül.

A kolozsvári unitárius gyűjtemény kéziratos katalógusa az MsU 937 jelzetű kézirat létrejöttét 1823-ra teszi.³ Az évszámot az MsU 936. számú jelzet alatt található műfordítás előszava nyomán határozták meg. Utóbbi

¹ A kritikai kiadás előkészületeit és e tanulmány megírását az MTA TKI Posztdoktori Kutató Program támogatta.

² Friedrich SCHILLER, *Don Carlos, infant d' Espagne*, traduit de l'allemand par Adrien LEZAY, Paris, Maradan, 1799.

³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Catalogue, Comp. Elemér LAKÓ, Bálint KESERŐ, Szeged, 1997, 183.

Madame de Staël *Corinne ou l' Italie* című művének átültetése. A francia regény fordítása szintén Bölöni Farkas munkája, címlapján ez olvasható: *Corinna vagy Olaszország. Írta M. Staël-Holstein. Franziából fordította Bölöni Farkas Sándor.*⁴ A *Corinnához* illesztett fordítói előszó régóta ismert, Jakab Elek említi elsőként 1870-ben és magát az átíratot is közli.⁵ Jakab legfőbb megállapításai ezek: a fordító elhunyt barátjának, Visky Eleknek ajánlja a *Corinna* és a *Don Carlos* átültetések készülő kiadását, s az előszót 1823. október 2-ára datálja. Bölöni Farkas ekkor küldte fel a pesti Trattner kiadóknak a fordításokat. A kiadás lehetőségét Döbrentei Gábor eszközölte ki Trattnernél. Jakab állításait a *Corinna*-fordítás elé helyezett előszó mellett a Döbrentei-Bölöni Farkas-levelezés is alátámasztja. Az 1823-as év tehát valóban fontos időpont a *Don Carlos*-kézirat életében: a két műfordítás közös kiadására vonatkozó próbálkozás éve ez, illetve a remélt kiadáshoz írt előszó keletkezése – azonban nem a műfordítások létrejötté, ahogyan azt az unitárius kéziratokat számba vevő katalógus feltünteti.

Jakab Elek tanulmánya Bölöni Farkas életművének máig legalaposabb leírása. A tanulmányíró még egyben találta a szerzői hagyatékot, számos olyan kéziratot és levelet említ, amely ma már nem érhető el, vagy erősen sérült. Továbbá felhasználta a szerző-fordító kortársainak visszaemlékezéseit is. Ugyanakkor néhány ponton téves következtetésre jut az életmű összegzése során. Alaptézise az, hogy Bölöni Farkas munkássága három szakaszra bontható. Az első az „ifjúsági vagy zsenge kor, az ideálok, a költészet és az örök tartamúaknak vélt mulékony barátság-kötések kora”. A második jellemzője a „jeles külföldi művek fordítása által irányának tökéletesítése, az ő classikai, az európai művelt nemzetek íróinak s egyidejűleg saját nemzeti irodalmunknak alapos megismerése, szóval: a munkára való komoly előkészület”. A harmadik pedig a „realis munkásság kora”, a nyugat-európai és észak-amerikai útinapló megírása, illetve ennek sikerén felbuzdulva a napló megjelentetése. A korszakhatárok évszámait így rögzíti: „az első 1815-től 1819-ig, a második 1819-től 1832-ig, a harmadik ettől haláláig terjed.”⁶ Eltekintve a korszakolás buktatóitól, rendszerében az első és a második korszak határaként kijelölt 1819-et éppen a Schiller-dráma fordításának időpontjához köti. Azt állítja, hogy Bölöni

⁴ Anne Louise Germanie DE STAËL-HOLSTEIN, *Corinna vagy Olaszország*, ford. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR, kézirat, a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtáranak Unitárius Kéziratgyűjteménye, MsU 936. II, 1 v.–2 v.

⁵ JAKAB ELEK, *Bölöni Farkas Sándor és kora. Politikai és irodalomtörténeti tanulmány*, Keresztény Magvető 5(1870)/4, 241–334. Itt: 269.

⁶ *Uo.*, 263.

Farkas ekkor Döbrentei kérésére fordította le a *Don Carlost*, s ezzel zárult le „a munkára való komoly előkészület”, vagyis a felkészülés a későbbi útinaplók megírására. Az állítás a drámafordítás keletkezése és a műfordításokkal való foglalkozás végét illetően nem tűnik helyesnek, ennek pedig kihatásai vannak az életműre vonatkozó koncepció és Bölöni Farkas Schiller recepciója szempontjából is.

A helyes időrend felállításához – a Jakabtól is hivatkozott Döbrentei-levelezés mellett – érdemes figyelembe venni a Kazinczy Ferencsel folytatott levélváltást is. A drámafordítás egy Kazinczyhoz írt levél szerint ugyanis már 1817 húsvétján elkészült, s ami talán lényegesebb: betagozódott egy kolozsvári Schiller-fordítás sorozatának tervébe is:

Én most a Husvét tájba beszéltem a Don Carlos szépségét valami Leánykák előtt, s tűzbe jöttem vala magasztalásán, ezek kaptak az alkalmon, s ezt mondák, hogy: ha jó volnék, le is fordíthatnám nekik, de tudják hogy restetske vagyok s ha megígérném is, csak esztendő mulva várnák. Én csak azért is hogy őket meglepjem, még azon estve neki ültem, igaz hogy nem kevés munkámba került még is praesentáltam nekik két hetek alatt Don Carlost magyarul. Ugy egyezénk tegnap előtt Tanítványaimmal Kelemennel és Simó Károlyal, hogy idő közbe Schiller minden Drámáját lefordítsuk. Ők hozzá is fogának, az egyik Moorhoz, a más Fieskoho. Én azt hiszem hogy a Magyaroknál is bételne az Schillerről, a mit Lessing jövendölt a Németeknek, a Schakspeare lefordítása előtt.⁸

Egyre biztosabban látható egy, a Döbrentei Erdélyi Múzeum című folyóiratának (1814–1818) körében tevékenykedő fiatal fordítói és írói csoportosulás. E csoport tagja volt a levélben megnevezett nagyernyei Kelemen Lajos és Kissolymosi Simó Károly, a későbbi *Werther*-fordító, ahogyan Bölöni Farkas is ide tartozott.⁹ A fiatalok Schiller-fordításainak tervére nem pusztán a kolozsvári folyóirat körüli munkák hathattak inspirálóan, hanem az erdélyi színjátszás „Schiller-cultusa” is.¹⁰ A Kazinczy-levélben említett Schiller-ciklus terve annyiban feltehetően csak terv maradt, hogy

⁷ Uo., 266.

⁸ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1817. ápr. 22. = *Kazinczy Ferenc levelezése*, kiad. VÁCZY János, XV, Budapest, MTA, 1905, 169–170. (A továbbiakban *KazLev.* XV.)

⁹ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Kifeslettek „a nem-létel méhéből”*. 19. századi magyar *Werther*-utánavatok és -fordítások, *Filológiai Közlöny* 55(2009)/1–2, 33–36.

¹⁰ BAYER József, *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 22), 33.

a fordítások közül egyedül Bölöni Farkas *Don Karlosa* készült el (vagy maradt fenn).

Az 1819-es évi *Don Carlos*-említés – a Jakab által is hivatkozott Döbrentei–Bölöni Farkas-levélben – valójában a prózában fordított dráma jambusokba való átdolgozásának lehetőségét tárgyalta.¹¹ Eleinte a *Döbrentei Gábor' Külföldi színjátékai* című kötetbe tervezték felvenni a fordítást, ezt igazolják az 1819. január 21-ei és március 20-ai levelek. Majd ugyanezt a felkérést ismétli meg Döbrentei Trattner támogatásának elnyerése után, 1819. december 22-én.¹² A most idézendő levélrészletből kitűnik a tervezett gyűjteménybe való felkérés mellett az is, hogy Kelemen Lajos nem pusztán a Kazinczy-levélben *Moorként* említett *Die Räuber* fordítását válhatta magára, hanem a *Wilhelm Tell*ét is:

Azt a propositiót teszem, volna é kedved Don Karloszt jambusokba öntened? Nekem az a gondolatom, hogy *Külföldi színjátékok* czímje alatt Don Karloszt Töled, Tellt Kelemen Lajostól, Machbethet s a Schuldöt tőlem fordítva kiadnám. Ehhez lehetne csatlanom Johnsonnak Shakespeareról írt kritikáját s Ganick [Garrick],¹³ Foote, LeBaron, Lekain, Larive, Schörder, Talma, Ifland, Lange Színjatszók karakterisztikáját, melyet most dolgozám ki, hogy magyarul itt az oláhok között el ne felejtsek, mert úgy kell tudnod, hogy a Rómaicskák nyelvén derekasan kezdek beszélenni! [...] Felelj kérlek fenn említett kérdésemre s felelj igennel. Nem rossz, nem haszontalan lenne dolgozásunk sikere.¹⁴

Döbrentei *Külföldi színjátékai* 1820–21-ben jelent meg két kötetben, Bölöni Farkas, Kissolymosi és Kelemen fordításait azonban nem tartalmazta. Ahogy az ifj. Wesselényi Miklós nevelőjének, Pataki S. Mózesnek a *Don Carlos*-fordítását sem, aki feltehetően szintén Döbrentei indíttatására állt neki a Schiller-dráma átültetésének.

Pataki maga is részt vett az Erdélyi Muzéum körüli munkálatokban. Szerkesztőtárs volt e fontos kolozsvári folyóiratnál, de annál több is. Kazinczy Ferenc *Erdélyi levelek* című útinaplójában Döbrentei „legszorosbb

¹¹ Döbrentei Gábor Bölöni Farkas Sándorhoz, Marosnémeti, 1819. márc. 20. = *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz*, kiad. JANCSÓ Elemér, Keresztény Magvető 75(1943)/2, 86–94.; 1943/3, 131–136; 1943/4–5, 192–207. Itt: 92.

¹² Döbrentei Bölöni Farkashoz, Marosnémeti, 1819. márc. 20. *Uo.*, 134.

¹³ Feltehetően félreolvasás.

¹⁴ Döbrentei Bölöni Farkashoz, Marosnémeti, 1819. dec. 29. = *Döbrentei Gábor kiadatlan levelei...*, 92–93.

barátja”-ként jelenik meg.¹⁵ Pataki a felkérésre nemcsak a *Don Carlost*, hanem Goethe *Egmontját* is átültette. A műfordítások szövegeiről nem sokat tudni, elképzelhető, hogy még lappanganak. Egyed Emese Schiller műveinek befolyását ugyanakkor már a kolozsvári folyóirat előtti időből is adatolja, s a *Poétai gondolatok* (1805–1806) kritikai kiadásában többször utal a Schiller-dráma hatására: elemzi a Carlos és Posa „viszonyleképző irodalmi” neveit Pataki körében és értekezik a Döbrentei kérésére átültetett drámákról. Kutatásaiból az tűnik ki, hogy az *Egmont* 1813-ban készülhetett el. A *Don Carlos*-fordítással kapcsolatban pedig úgy véli, hogy annak forrásszövege a Gyulay Lajos könyves hagyatékában Marosvásárhelyen megtalálható 1787-es kiadású Schiller-dráma lehetett.¹⁶ Döbrentei felkérése a drámafordításra elég valószínű, de látható, hogy Schiller drámái és különösen a *Don Carlos* Pataki ifjú éveiben is már fontos szerepet játszottak, nevelői tevékenysége idején pedig hatással lehetett rá id. Wes-selényinek és színjátszóinak Schiller-kultusza is.¹⁷

Visszatérve Bölöni Farkashoz, ő és Döbrentei 1821-ben és 1823-ban többször is a dráma kiadásának tervéről leveleznek, Döbrentei továbbra is ápolja a kapcsolatot a pesti Trattner kiadóval. 1821. augusztus 20-án kelt levélváltásuk a Schiller-dráma mellett már Bölöni Farkas további átültetései, a *Werther*- és a *Corinna*-fordítások pesti kiadásának lehetőségéről is említést tesz.¹⁸ A levél alapján a *Corinna*-fordítás 1821-re datálható, egy korábbi Kazinczy-levélből pedig a *Werther* 1818-as elkészülte adatható. Annyi bizonyos, hogy 1821-ben végül nem sikerült kiadatni a *Don Carlost*, hiába kilincsel érdekében az akkor már Pesten, majd Bécsben tevékenykedő Döbrentei. Trattner arra hivatkozik, hogy „a könyvárusok most megcsökkentek. Ha magad fizeted ki Corinna nyomtatását két kézt általveszi”.¹⁹ Döbrentei azt ajánlja Bölöninek, hogy szerezzen a munkára előfizetőket. A terv ekkoriban nem valósult meg, bár még egy későbbi, 1825-ös levélben is ezzel próbálkozott Bölöni Farkas, amikor a Gyulay családot, Karolinát és Lajost azzal a kéréssel kereste fel, hogy támogassák

¹⁵ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás), 72.

¹⁶ EGYED Emese, *A Poétai Gondolatok* = S. PATAKI Mózes, *Poétai gondolatok. Kritikai kiadás*, kiad., bev. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2014, 79–183. Itt: 90–91, 102. és 104.

¹⁷ BAYER, *i.m.*, 30.

¹⁸ Döbrentei Bölöni Farkashoz, Újfalú, 1821. aug. 20. = *Döbrentei kiadatlan... i.m.*, 199.

¹⁹ Döbrentei Bölöni Farkashoz, (datálás nélkül) = *Uo.*, 202–203.

a *Corinna* kiadását.²⁰ Arra vonatkozóan – a válaszlevelek hiányában – nincs információ, hogy megkapta-e a kért támogatást. Feltehetően nem.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a három különböző elképzelés mindhárom időpontjának, vagyis az 1817-es, az 1819-es és az 1823-as évek is kitüntetett szerepe van a kéziratos drámafordítás történetében. A *Don Karlos*-átültetés 1817 húsvétjának környékén keletkezett prózafordításban. 1819-ben Döbrentei a drámafordítás jambusokba való átdolgozást kérte a *Külföldi színjátékai* számára, ez azonban nem valósult meg. 1821-ben, a Döbrentei-gyűjtemény megjelenése után újra megpróbálták kiadni az addig elkészült műfordításokat Bölöni Farkastól, így a Schiller-dráma fordítását is.²¹ Feltehetően előrehaladtak a tárgyalások Trattnerrel, hiszen 1823 októberében a *Corinna*- és a *Don Karlos*-fordítások elé előszót írt Bölöni Farkas, azokat Visky Elek elhunyt barátja tiszteletére ajánlja, és fel is küldi a kéziratokkal együtt Pestre. A megjelentetés a könyvadások és/vagy az előfizetők hiányában ezúttal sem valósult meg, így a fordító néhány év múlva visszakérte és -kapta a műveket.

Elsődleges források

A fordítás közvetlen forrásának felkutatása három különböző *Don Carlos*-kiadáshoz vezet el a kutatót, két német és egy francia nyelvű kötethez. A három közül kettő ma is megtalálható Bölöni Farkas könyves hagyatékában. Bölöni Farkas könyvtárának legkorábbi jegyzékben (1825)²² is már két *Don Carlos*-kötet szerepel: egy német nyelvű bécsi kalózkidadás²³ (a továbbiakban: Q²) és egy francia fordítás²⁴ (a továbbiakban: T¹). A két kötet illeszkedik a szerző-fordító könyvállományának profiljába, hiszen a legtöbb mérvadó nyugat-európai szépirodalmi alkotást a könnyebben és kedvezőbb áron hozzáférhető utánnomásban vagy kalózkidadásban bír-

²⁰ Bölöni Farkas Sándor Gyulay Lajoshoz (datálás nélkül) = *Bölöni Farkas Sándor leveleiből* (XIII–XVIII), kiad. KUUN Géza, Keresztény Magvető 20(1885)/3, 170–174. Itt: 170.

²¹ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról*, – Johann Wolfgang GOETHE, *Az ifju Werther Gyötrelmei*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, kiad., bev. SIMON-SZABÓ Ágnes, Budapest, reciti, 2015, 9–54. Itt 44–45.

²² *Bölöni Farkas Sándor Könyvei Laistroma 1825. october 16kán*, kézirat, Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius Kéziratgyűjteménye, MsU 785/c. 2recto és 6recto. (Bölöni, Könyvlistrom, 1825)

²³ Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Infant von Spanien. Ein dramatisches Gedicht. (Erschien 1787)* = Friedrich Schillers sämmtliche Werke, Bd. 3, Theater, Teil 3, Wien, Anton Doll, 1810.

²⁴ Friedrich SCHILLER, *Don Carlos, infant d' Espagne...*, i. m.

tokolta.²⁵ Az *ifju Werther Gyötrelmei*²⁶ fordításakor egy karlsruhei kalózkidadásból dolgozott, *A Naiv és Sentimentális költeményről*²⁷ című értekezést pedig egy bécsi kalóznymatból ültette át magyarra. Könyves állományában példát látni arra is, hogy egy fontosnak vélt irodalmi alkotást több nyelven is megvásárolt, így a második fejezetben említett Madame de Staël *Corinna o l'Italia* kötet is megtalálható a könyvtárában egy 1817-es bécsi kalózkidadásban franciául és Friedrich Schlegel fordításában németül, *Corinna, oder l' Italien* címen.²⁸ Könyvtárának második lajstroma (1830) a műfordítások forrásszövegein túl már tartalmazza a magyarított művek kéziratának bekötött tételeit is.²⁹

A legkorábbi, Bölöni Farkas által összeállított könyvtári jegyzékben tehát már szerepel a Q² és a T¹. A jegyzék a fordítások forrásainak meghatározásához jó kiindulópont lehet, ugyanakkor tudjuk, hogy az eddig említett összes műfordítás ezen első jegyzék írásának kezdete (1825) előtt keletkezett, így a *Don Karlos* is. A jegyzékből tehát nem derül ki, hogy mikor kerül a Q² és a T¹ a fordító tulajdonába, pusztán annyit tudni, hogy 1825-ben már ott voltak. A Q² esetén élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a műfordítások idején már a fordító tulajdonában lehetett. Erre egyrészt az ad okot, hogy ahogyan a *Werther* fordításának forrásszövege, úgy a Q² is egy 1810-es, Doll-féle bécsi kalózkidadás volt. A *Werther* 1810-es forrásszövege pedig hihetően 1818-ban, a regény fordításakor már megvolt a könyvtárában. Másrészt pedig könyves és kéziratot állományának Bölöni Farkas által vezetett *Kölcsönző naplója* (1818) már tartalmazza a *Don Carlos* kölcsönzésének bejegyzését. A német dráma kötetét barátjának, Visky Eleknek adta kölcsönbe, annak a Viskynek, akinek a későbbi kiadást ajánlotta. Ez a legkorábbi feljegyzett drámakölcsönzési időpont 1819-es kel-

²⁵ Ágnes SIMON-SZABÓ, *Nach- und Raubdrucke deutscher Originalwerke als maßgebende Medien für die Herausbildung eines Deutsch lesenden Publikums um 1800 in Siebenbürgen*, Ungarn-Jahrbuch, Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 29(2009), 99–110.

²⁶ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról...i. m.*, 33.

²⁷ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Az Über naive und sentimentalische Dichtung-fordítása – Friedrich SCHILLER, A Naiv és Sentimentális költeményről*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, kiad. LABÁDI Gergely, SIMON-SZABÓ Ágnes, a kísérőtanulmányt írta SIMON-SZABÓ Ágnes, Budapest, reciti, 2017 (ReTextum 6), 7–33.

²⁸ Bölöni, Könyvlajstrom, 1825, 3 recto és 3 verso. A két kötetes német fordítást Berlinben adták ki 1807-ben.

²⁹ Bölöni Farkas Sándor *Könyvei Laistroma, Felirattak Kolozsvárott. 1830 October 10kén*, kézirat, Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius Kéziratgyűjteménye, MsU 785/d. 8 verso (Bölöni, Könyvlajstrom, 1830.)

tezésű.³⁰ A T¹ később kerülhetett a tulajdonába, hiszen az a könyves lajstromban is későbbi folyószámmal kerül feltüntetésre, a kölcsönzési napló pedig ebben az időszakban nem is említi a francia kötetet. A könyvtári iratok – vagyis a két könyves jegyzék és a kölcsönző napló – adnak némi fogódzót a források tekintetében, leginkább azonban a további textológiai összevetés szükségességét erősítik.

Az *ifju Werther Gyötrelmei* és *A Naiv és Sentimentális költeményről* fordításai egy-egy beazonosítható forrásszöveg után készültek. Ezeket a Goethe- és Schiller-műveket a könyvtárában ma is fellelhető német példányokból ültette át magyarra Bölöni Farkas. A *Don Karlos* esetében azonban nem ilyen egyértelmű a forrásszöveg meghatározása. A fordító könyvtárában ma is elérhető Q² és a T¹ összevetése a magyar fordítás szövegével azt teszi ugyanis nyilvánvalóvá, hogy a Q² kalózkidást (1810) a kézirat tisztázásakor nagy valószínűséggel felhasználhatta, ám nem mindenhol ebből fordított. A fordítás ugyanis egy, a Q²-nél hosszabb szövegváltozathoz készült. A Q²-vel a fordítás néhány pontján és a tisztázatkor mégis dolgozhatott, hiszen kihúzott több olyan szövegrészletet is az elkészült magyar szövegből, amit a Q²-vel, vagyis a tulajdonában lévő rövidebb szövegváltozattal való összevetés indokolhatott. A szövegek összehasonlító vizsgálata azt teszi világossá, hogy kell tehát lennie egy Q¹ forrásszövegnek is, ez pedig nem lehetett a könyvtárban meglévő T¹, vagyis a dráma francia fordítása (1799). Igaz ez annak ellenére, hogy a francia kötet margóján számos német nyelvű kéziratot bejegyzés található Bölöni Farkas kezétől. A francia dráma szövegében ceruzás aláhúzással jelölt terminusok német eredetijének kijegyzései a margóra többnyire egy-egy szó, kifejezés megfelelői. A T¹ szabad fordítás, s a francia szöveg szabadosságai, jellegzetes szövegváltoztatásai nem jelentkeznek a magyar *Don Karlos* szövegében. A T¹-t tehát bizonyosan forgatta a tulajdonosa, de a magyar fordításban szöveges nyoma nem igazolható.

A fordító könyvtárában fellelhető kéziratot magyar, illetve a nyomtatott német és francia drámaszövegek összehasonlítása azt mutatta, hogy sem a Q², sem a T¹ nem lehetett egyedüli és közvetlen forrása az átültetésnek, még ha közvetve fel is használhatta őket. Így a kéziratból kiinduló filológiai és textológiai vizsgálatot a német dráma kiadástörténetére vonatkozó aspektusokkal érdemes bővíteni. Schiller *Don Carlos*ának kiadástörténete a mű több évtizedes alakulástörténete okán rendkívül bo-

³⁰ Bölöni Farkas Sándor, *Könyvek kiadásáról való Jegyzés*, kézirat, Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius Kéziratgyűjteménye, MsU 785/E. I. 4verso.

nyolult. Tudvalevő, hogy a német költő több mint két évtizeden át dolgozott rajta, így az számos szövegváltozattal rendelkezik. Eleinte, még az írás folyamán, a *Thalia* folyóiratban jelent meg a színmű folytatásos részletekben, aztán több autorizált kiadás, utánnomás és kalózkiadás látott napvilágot önálló és gyűjteményes kötetekben, de színpadi változata is többféle ismert. A dráma fő szövegváltozatainak kritikai kiadása és kommentárkötet³¹ a szerző életéből hét kéziratot, tizennyolc önálló kötetben kiadott, jambikus formában írt változatot és két prózában írt színpadi változatot tüntet fel és kommentál. A szemma áttekintését és a főbb szövegváltozatok összevetését követően az a legvalószínűbb, hogy Bölöni Farkas *Don Karlosa* a dráma valamelyik első kiadásának szövegvariánsa után keletkezhetett, vagyis a német kritikai kiadás jelölései szerint az E¹ vagy az e¹ nyomán.³² Mindkettő 1787-es kiadás, az első egy, a szerző által átnézett lipcsei kötet, a második utánnomás pedig Bécsben jelent meg. A két szövegvariáns közötti különbség a fordító számára elhanyagolható tipográfiai és helyesírási különbségekből adódik,³³ így én az E¹ lipcsei variánssal és nem a leszármazott bécsi szöveggel (e¹) dolgoztam, ezt tettem meg Q¹-nek, vagyis elsődleges forrásnak.

A lipcsei E¹ variánssal kapcsolatban azt érdemes kiemelni, hogy Schiller öt éven át dolgozott a szövegén, s míg az azt megelőző drámáit prózában írta, addig az 1787-es szöveg már az emelkedett drámai jambusban készült el. A költőtárs és barát, Goethe egyébként szintén ugyanebben az időben, a római tartózkodás alatt írt *Iphigeniében* tért át a prózaformáról a drámai jambusra. Ugyanakkor az előző bekezdésből kitűnt az is, hogy a jambikus forma mellett németül is két autorizált, prózai változata készült el a drámának. Ezeket Schiller a színpad számára készítette.

³¹ Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Erstaussgabe 1787. Thalia-Fragmente 1785–1787*, hg. v. Paul BÖCKMANN, Gerhard KLUGE, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1973 (Schillers Werke, Nationalausgabe, Bd. 6); Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Hamburger Bühnenfassung 1787, Rigaer Bühnenfassung 1787, Letzte Ausgabe 1805*, hg. v. Paul BÖCKMANN, Gerhard KLUGE, unter Mitwirkung von Lieselotte BLUMENTHAL, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1974 (Schillers Werke, Nationalausgabe, Bd. 7. I); Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Anmerkungen*, hg. v. Paul BÖCKMANN, Gerhard KLUGE, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1986. (Schillers Werke, Nationalausgabe, Bd. 7. II).

³² Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Infant von Spanien. Leipzig 1787. Bei Georg Joachim Göschen*, hg. v. Joseph KIERMEIER-DEBRE, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998 (Dtv. Bibliothek der Erstaussgaben). Az E¹ és e¹ jelölésekkel a Nationalausgabe (NA Bd. 7. II) dolgozik, ezeket megtartottam a tanulmányban.

³³ SCHILLER, *Don Karlos. Anmerkungen*, 126, 156–160.

A Bölöni Farkas (németből) fordított műveinek kiadása során megfigyelt tendenciák a *Don Karlos* esetében tehát kevésbé érvényesülnek. Vagyis a szöveget nem csak a tulajdonában lévő kötetekből vette, forrása sem kalózkidadás, hanem feltehetően valamelyik autorizált szövegvariáns. A műfordításainál, úgy tűnik, az a tendencia érvényesült, hogy 1) a korai szakaszban még kölcsönbe kapott (és autorizált) kiadásból dolgozott, ezt látjuk az alább tárgyalandó Shakespeare (1815) és a *Don Karlos* (1817) esetében. 2) Ehhez képest később az utánnomásban és/vagy a kalózkidásban megszerzett, saját tulajdonú köteteit használta. Így történt a *Werther* (1818) és *A Naiv és Szentimentális költeményről* (1824 körül) esetében, melyek forrása egyértelműen azonosítható.

Az utóbb említett két fordítás forrásszövege 1810-es, a *Don Karlos* elsődleges forrásszövege pedig feltehetően egy 1787-es kiadás, vagyis egy 23 évvel a kalózkidadások előtt megjelent kötetről van szó (Q¹), valamint egy szintén 1810-es kalóznymatról (Q²). A 23 év hosszú idő a könyvek terjesztői rendszerének történetében is, hiszen ez idő alatt több jelentős változás is megfigyelhető a könyvpiarban. Az utánnomások és kalózkidadások árukat tekintve kedvezőbbek, és amennyiben Bécsben nyomtatták őket, úgy földrajzilag is elérhetőbbek lettek a pesti és erdélyi könyvárú-sok számára, mint az autorizált és Németföldön megjelent kötetek. Bölöni Farkas könyves jegyzékére tekintve az látszik, hogy az utánnomások és kalózkidadások kötetei jellemzően az 1810-es évek második feléből származnak.³⁴ Ezekhez képest kevésbé valószínű, hogy a szóban forgó, korai 1787-es első kiadás (Q¹) a fejletlen könyvterjesztői hálózaton keresztül már eljutott volna Erdélybe. Láttuk az idézett Döbrentei-levélből, hogy Trattner Pesten még 1823-ban is azért panaszkodik, mert alig akad könyvárú a fővárosban. Valószínűbb, hogy a kötetet valamely német egyetemen tanuló ifjú hozhatta magával – így a mű első, német kiadásának felbukkanása inkább a peregrinációhoz köthető, semmint a könyv-árú-sok tevékenységéhez. A magyar Schiller-recepcióban eklatáns példa a peregrinációs és a műfordítói mozgalom összefonódására Schiller jénai magyar tanítványa, Kis János tevékenysége. Kis 1792-ben ismerkedett meg a német költő műveivel, ekkoriban személyesen hallgatta annak jénai egyetemi előadásait. Nagy valószínűséggel hozott haza köteteket: az bizonyos, hogy 1789-ben Schiller-balladákat fordított és közölt Pesten. Kazinczy 1805-ben további Schiller-versek átültetésére buzdítja, végül

³⁴ SIMON-SZABÓ, *Nach- und Raubdrucke*, 99–110.

1815-ben maga rendezte sajtó alá Kis János verseskötetét, amelyben számos Schiller-vers található magyarul.³⁵

Bölöni Farkas az elsődleges forrásszövegét, a Q¹-t tehát valamelyik erdélyi barátjától kaphatta kölcsönbe. Három név merült fel a *Don Karlos*-fordítás keletkezésének történetét áttekintő fenti fejezetben, a legvalószínűbb az, hogy a Q¹ is hozzájuk köthető. Kölcsönzőként felmerülhet a *Don Carlos*-fordító S. Pataki Mózes neve. Mint említettem, Egyed Emese kutatásaiból úgy tudjuk, hogy a Gyulay Lajos könyves hagyatékában, Marosvásárhelyen megtalálható 1787-es kiadású Schiller-dráma lehetett Pataki forrása.³⁶ A textológiai vizsgálat nyomán ez a kiadás valószínűsíthető Bölöni Farkas forrásaként is. Az az eset, hogy egy forrásszövegből egyszerre, sőt egymás fordításáról tudva, többen is készítenek magyar átültetést, nem példa nélküli. Bölöni Farkas és Kissolyosi Simó Károly *Werther*-fordításainál is ezt igazolta a szöveges összehasonlító vizsgálat.³⁷ A Pataki-fordítás magyar szövege ma már nem található meg; ha azonban felbukkana és nem igazolná a két fordítás szöveges rokonságát, akkor a Q¹ kölcsönzőjeként Döbrentei Gábor is szóba jöhet, hiszen 1815-ben éppen oly módon ismerkedett meg vele Bölöni Farkas, hogy kölcsönkérte annak Shakespeare-kötetét azért, hogy a *Julius Caesart* lefordíthassa a kolozsvári színjátszók számára. Ennek a fordításnak a kézirata jelenleg lappang.³⁸ Az a legkevésbé valószínű, hogy Visky Elektől kapta volna kölcsön az 1787-es kötetet, dacára annak, hogy az 1823-ban elhunyt barát emlékének ajánlotta az elkészült fordítást. Az ajánló előszóban leírja, hogy barátjával sok közös órát töltöttek el a *Corinna* és a *Don Carlos* olvasásával. Tudjuk a kéziratos kölcsönző naplóból azt is, hogy a Schiller-drámát 1819-től kölcsönözte Viskynek. Azonban 1817-ben, amikor a *Don Karlos*-fordítás hírének közli Kazinczyval, még szó sem esik Viskyről, a fordítás motivációjáról ekkor ezt írja: „Én most a Husvét tájba beszéltem a Don Carlos szépségét valami Leánykák előtt, s tüzbe jöttem vala magasztalásán, ezek kaptak az alkalmon, s ezt mondák, hogy: ha jó volnék, le is fordíthatnám nekik.”³⁹

³⁵ FRIED István, *A magyar neoklasszicizmus választútjai (Szempontok a magyar Schiller-recepció kérdéséhez)*, Irodalomtörténet 69(1987–1988)/3, 455.

³⁶ EGYED, *i. m.*, 90–91; 102, 104.

³⁷ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról, i. m.*, 36–39.

³⁸ BARTHA KATALIN Ágnes, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, Budapest, Argumentum, 2010 (Irodalomtörténeti Füzetek 167), 89.

³⁹ KazLev. XV, 169.

Rövid kitérőben megjegyzendő, hogy Bölöni Farkas rendre a barátság kultuszának kontextusába utalja fordításainak keletkezését, illetve később a kiadásukat is. A Kazinczy-levélből az derül ki, hogy a *Don Karlost* „Leányka”-ismerősök kérésére fordította le.⁴⁰ A *Werther*-átültetés is hasonló indíttatásból született: saját bevallása szerint 1818-ban „egy barátja Kedveltjének” kérésére ültette át a regényt.⁴¹ A *Corinna*-fordítás kézírata elé illesztett előszóban pedig az olvasható, hogy Mme de Staël magyarrá tett művének és a *Don Karlos*nak a kiadását Visky Elek elhunyt barátja emlékének ajánlja.

Összegezve a forrásokról szóló információkat: a készülő szövegkiadás végjegyzete párhuzamos, kétnyelvű szövegrészletekkel illusztrálja a fent vázolt bonyolult szövegösszefüggés-rendszert. S arra a következtetésre jutunk, hogy a drámafordításnak két német nyelvű forrásszövege lehetett: a Q¹ és a Q². A végjegyzet magyarázatában a Q¹ és a Q² szövegváltozatainak eltérései nyomán jelöltek az adott magyar szöveghelyek forrásai. Azonban ezen forrásmeghatározások áttekintése után sem lehet általános következtetést levonni a tekintetben, hogy melyik lehetett a *teljes* drámafordítás *elsődleges* forrása, illetve melyik alapján készülhetett el a tisztázata. Bizonyossá az vált, hogy Bölöni Farkas párhuzamosan forgatta a két kötetet. A könyvtárában megtalálható francia változatot, a T¹-et a fordítás során még nem használhatta, ennek szöveges bizonyítékait szintén jelöltük a végjegyzetben.

Szövegmutatványok

A Q¹ (dt. 1787), a Q² (dt. 1810), a T¹ (fr. 1799) és Bölöni Farkas kézírata kapcsolatára vonatkozó fenti állítások alátámasztására két jellegzetes kontrasztív példa következik. Elsőként a magyar fordítást vetem össze a fordító könyvtárában meglévő 1810-es szövegvariánssal, majd az 1787-es kötet variánsával – említve a francia fordítás szövegének eltéréseit is. A második összehasonlítás pedig a német kötetek keletkezését követő időrendben történik.

A dráma első felvonásának kezdetén Don Karlos és Domingo eszmecsereje áll. Schiller az első jelenetben nevesíti a drámai konfliktus egyik legfontosabb előfeltételét, vagyis a tényállást, hogy Elisabeth királyné, Don Karlos mostohaanyja, hajdan Karlos herceg menyasszonya volt.

⁴⁰ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1817. ápr. 22. = KazLev. XV, 169–170.

⁴¹ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról*, i. m., 39.

A gyóntató atyának a herceghez intézett megszólalását Bölöni Farkas így ültette át:

Herczogséged gunyolodik velem. Egész Spanyol Ország magasztalja királynéját, s csak egyedül Karlos gyűlölné? Hogyan Herczeg, ő legszebb Aszony a világon, még alig huszonkét esztendő, s már Királyné. S hajdonn a Herczogséged Mátkája? Lehetetlen Herczeg! a hol minden szeret csak egyedül Karlos nem gyűlölné. Vigyázzon, hogy Anyja észre ne vegye, mennyire nem tetszék ö fiának. E hírt fájdalommal venné.⁴²

Ha a fordítást összevetjük a Q²-ben, vagyis az 1810-es szövegváltozatban megjelent Domingo-szövegrésszel, akkor azt látjuk, hogy a T² 2,5 sorral rövidebb. A Q²-ben kurziválással jelölöm a fordításból hiányzó sorokat:

Sie spotten meiner, Prinz. Ganz Spanien
Vergöttert seine Königin. Sie sollten
Nur mit des Hasses Augen sie betrachten?
Bey ihrem Anblick nur die Klugheit hören?
Wie, Prinz? Die schönste Frau auf dieser Welt,
Und Königin – und ehemahls Ihre Braut?
Unmöglich Prinz! Unglaublich! *Nimmermehr!*
Wo alles liebt, kann Karl allein nicht lassen;
So seltsam widerspricht sich Karlos nicht.
Verwahren Sie Sich Prinz, daß sie es nie,
Wie sehr sie ihrem Sohn mißfällt, erfahre;
Die Nachricht würde schmerzen.⁴³

Ha ezután az idézett német drámarészletet vetjük össze a magyar fordítással, akkor látható, hogy nem csak arról van szó, hogy a fordító kihagyta a 2,5 sornyi szövegrészt, mert a Q²-höz képest a magyar fordítás betoldást is tartalmaz: *még alig huszonkét esztendő*. Ezt a betoldást nem indokolja a Bölöni Farkas tulajdonában lévő másik forrás sem: a francia szövegben (T¹) huszonkettő helyett huszonhárom szerepel: *Et cette reine d'à peine vingt-trois ans*.⁴⁴ Bölöni Farkas fordításában bizonyosan nem fél-

⁴² Friedrich SCHILLER, *Don Karlos*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, kézirat, Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius Kéziratgyűjteménye, MsU 937, 3 recto.

⁴³ Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Infant von Spanien. Ein dramatisches Gedicht. (Erschien 1787)* = Friedrich Schillers sämtliche Werke, Bd. 3, Theater, Teil 3, Wien, Anton Doll, 1810, 7.

⁴⁴ Friedrich SCHILLER, *Don Carlos, infant d' Espagne, i. m., 3.*

refordításról van szó, ugyanis a Q¹-ben is 22 éves a királyné. Domingo megszólalása az Q¹-ben így hangzik:

Sie spotten meiner, Prinz. Ganz Spanien
Vergöttert seine Königin. - Sie sollten
Nur mit des Hasses Augen sie betrachten?
Bei ihrem Anblick nur die Klugheit hören?
Wie, Prinz? Die schönste Frau auf dieser Welt,
Beim ersten Blick Monarchinn ohne Krone,
Kaum zwei und zwanzig Frühlingen entflohen,
und Königin – und ehemahls Ihre Braut?
Unmöglich Prinz! Unglaublich! Nimmermehr!
Wo alles liebt, kann Karl allein nicht hassen;
So 'seltsam widerspricht sich Karlos nicht.
Verwahren Sie Sich Prinz, daß sie es nie,
Wie sehr sie ihrem Sohn mißfällt, erfahre;
Die Nachricht würde schmerzen.⁴⁵

A Q¹ indokolja a magyar fordítás betoldását, még ha a némethez képest a magyar átültetés kihagyásokat is tartalmaz. Nem találtam ugyanakkor a kritikai kiadásban feltüntetettek között olyan német szövegvariánsát a drámának, ami a kihagyásokat indokolná. Ennek a szövegrésznek tehát a Q¹ lehet a forrása.

A második mutató az első jelenet utolsó hercegi megszólalását tartalmazza. A szövegrészlet első mondatait a gyóntatótyához intézi Karlos, majd miután Domingo eltávozik, a továbbiakban magának összegzi, hogy mit várhat apjától, a királytól a feszült magánéleti helyzetben:

Jol van. Követni fogom. (*Domingo elmarad pauza után*) Szegény Filep, szá-
násra méltó mint fiad! Látom már szíved a gyanú kigyoi mérges marásitol
vérzeni. Szerencsétlen tudni vágyásod elfelejti a legrettentőbb titok felfe-
dezését, dühösködni fogsz ha meg tudod.⁴⁶

A kéziratban látható, hogy a fordító – valószínűleg a tisztázat során – Karlos szövegének a végéről egy lendületes vonással kihúzott egy hoszszabb fordított részt. Az áthúzott szöveg ugyanakkor jól kiolvasható:

⁴⁵ Friedrich SCHILLER, *Don Karlos. Infant von Spanien*, Leipzig, 1787, bei Georg Joachim Göschen, hg. v. Joseph KIERMEIER-DEBRE, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998 (Dtv. Bibliothek der Erstausgaben), 11.

⁴⁶ SCHILLER, *Don Karlos*, ford. BÖLÖNI FARKAS, 5 recto.

<Aranyad kifogyhat, hajóid a vészbe süllyedhetnek, a rebellio hajjai téged meg nem rettenthetve thronusodik [!] csapkodhatnak, thronusod azért még is állhat, de ha majd fiad tettét..>⁴⁷

A kihúzott rész fontos. Részben a dráma történeti háttérét képző eseményeket idézi, a Németalföldön készülődő lázadásra utal. Másrészről pedig a király magánemberként, apaként is megjelenik benne, amennyiben a trónját a személyes oldalról fenyegetni látszó veszélyről szól, vagyis a herceg fellépéséről, aki iskoláit elvégezván hazatér és a trón közelében óhajt tevékenykedni. Az elsődleges forrás, a Q¹ tartalmazza ezt a részt, mely a következőkben dőltten szedve olvasható:

Schon gut. Ich werde folgen.
Domingo geht ab. Nach einem Stillschweigen.
Beweinenswerther Philipp, wie dein Sohn
beweinenswerth! – Schon seh! Ich deine Seele
vom gift'gen Schlangenbiß des Argwohns bluten;
dein unglücksel'ger Vorwitz übereilt
die fürchterlichste der Entdeckungen,
und rasen wirst du, wenn du sie gemacht.
*Dein Gold kann sich erschöpfen, deine Flotten
in Stürmen untersinken – Schreckenlos
siehst du die Wogen der Rebellion
bis an die Stufen deines Thrones schlagen.
Dein Thron steht fest. Doch* –⁴⁸

A Q² szövegváltozatban ez a kihúzott rész *nem* szerepel. Az is látszik a német forrás, a Q¹ és a magyar fordítás összevetéséből, hogy a fordító értelmezi a szöveget. A jelenetet záró „Doch –” nála az idézet első feléből magyarázva kifejtésre kerül és egyértelműsíti, hogy az ellentétes kötőszó utáni gondolatjel a személyes szálra utal, és nem a király világi szerepéből adódó veszélyre: „de ha majd fiad tettét..” Bölöni Farkas tehát lefordította az öt sort, szövegbővítést alkalmazva értelmezte a német szöveget a fordításban, de a tisztázat során kihúzta ezt a részt. Erre egyetlen oka lehetett az, hogy – feltehetően a tisztázat során – az 1810-es szövegváltozathoz, a Q²-ből dolgozott, s azzal vetette össze fordítását. Mégsem állíthatjuk azt, hogy az elkészült dráma egészét a Q²-vel olvasta volna össze. A készülő szövegkiadás végjegyzete arra is hoz majd példát, hogy egy-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ SCHILLER, *Dom Karlos*, 15–16.

egy hosszabb szövegrészlet utólagos kihúzását éppen a Q1-vel való összevetés indokolhatott.

Másodlagos források

Bölöni Farkas véleményét Schiller műveiről, közelebbről pedig fordítói szövegértelmezését természetesen a forrásszöveg(ek)en túli olvasmányélményei is befolyásolhatták, ezeket nevezem a tanulmányban másodlagos forrásnak. Az első és legfontosabb szál ebben a kontextusban a kolozsvári diákevek olvasmányaihoz nyúlik vissza, valamint az erdélyi színjátszók Schiller-előadásaihoz utal bennünket. A második szál pedig Döbrentei folyóiratához köthető, közelebbről annak irodalomtörténeti értékezéseire. Végül Bölöni Farkas könyves hagyatékának áttekintése is fogódzót nyújthat a fordító Schiller-képének megrajzolásához.

Kolozsváron már 1794 tavaszán magyarul játszották a *Tolvajok* című darabot Bartsai László fordításában.⁴⁹ Ez az első előadás ugyan Bölöni Farkas születése előtt egy évvel történt, a magyar Schiller-recepcióban mint első bemutató és mint kolozsvári esemény mégis mérföldkőnek számít. Kolozsváron 1804-től már rendszeresen műsoron vannak Schiller drámái. Id. Wesselényi ajánlására elsőként *A fortély és szerelem* jelenik meg a színen magyarul, ezt követi a *Moór Károly avagy A Tolvajok*, majd a *Fiesko*. Az utóbbi is Kolozsváron éri meg az első magyar nyelvű előadást. A felsorolt bemutatók az 1810–1814 közötti időszakból valók,⁵⁰ amikor már Bölöni Farkas is a színjátszók között forgott, számukra fordított Shakespeare drámát, majd maga is eljátszotta Kosinsky szerepét *A Tolvajok* 1812-es előadásában.

A kolozsvári diákkorszak Schiller-rajongása mind leveleiben, mind a visszaemlékező *Napló*ban hangsúlyos. A legismertebb és leggyakrabban idézett szöveghelyek talán a Kazinczynak írt levelekben találhatóak, 1815-ben többször is magasztalja mesterének Schillert:

Azért e hogy nekem a történet Schillert játszotta előbb kezembe: én csak Őt imádom, az én Istenemet s a Poéták istentagadóját. Mikor én az ő Künstlerét, Carloszát s Moorját elolvasom, olly kevélyen nézek ad Poetas minorum gentium, mint a Nap a több Planétákra. Az ő Lelke és a természet egyek; prózai írásai a lélek original editioja, előttem benne végződik az emberek és Angyalok közötti láncz — Fordító nem akarok lenni, ámbár

⁴⁹ BAYER, *Schiller drámái*, 120.

⁵⁰ *Uo.*, 123, 134, 137, 140.

látom, hogy a Fordítások épen most sokat tehetnének, légyen az a kit arra szánt az ég. Örvendek, hogy gyermek koromba a Játékszínre beadott darabjaimra nem tettem nevem. Én a Dramára érzem destinationom s annak adtam s adom életem, abba teszek a mit tehetek, ha környülményeim engedik. Az eddig tett próbáim a Dramába kicsapongások, Schillernek és a' Természetnek félreértése, Moor Károllynak erős reminiscentiája s egy csudálatos ambitio – hogy adig nem nyugszom, míg Moorhoz hasonlót nem írok –⁵¹

Látható, hogy példaképének választja a német költőt, s az ő alkotásaihoz fogható szeretne írni. Ahogyan az is kiderül a levélből, hogy a fordításokat szükségesnek tekinti, mégsem szeretne csupán fordító maradni, erről tanúskodnak az idézetben említett ifjúkori zsengei „gyermek koromba a Játékszínre beadott darabjai”.. Egy másik, az 1815-ös év vége felé kelt Kazinczy-levélben az Unitárius Kollégiumban eltöltött időre, azon belül is a színház- és a Schiller-rajongás közti kapcsolatra emlékszik vissza:

Kollégiumba létembe semmit lelkemnek nem kaptam, vadon, társaságtalan nevedve, mint egy bércre esett fa, míg Schiller Tolvajait játszodni nem láttam a Theátrumon. Ez megismertete a jó szívű s igen gazdag phantaziájú, de azt zabolázni nem tudó Vandzával, ki akkor theátrum Directora vala. Schiller engem más világba vitt s írtam a rikoltozó Guelfokot. A Theatrumnak éltem ezután, ennek fordítgattam s az Actorok között szerettem forgani s egy néhány Rollba próbáltam is játszani. Tanítóim megtudták, a Rector egy néhányszor megintett, hogy tegyek le a Játék dolgozásrol, de én mégsem, s egykor a Schiller Tolvajaiba Rollot vettem magamnak játszani, Kozsinszkit, elárultak, s engem őrizet alá tevének.⁵²

A levelezőpartner bizonyára értő módon fogadta Bölöni Farkas vallomását, még ha Kazinczy számára Schiller felett állt is Goethe. Kazinczy maga is nekikezdett a *Don Carlos* átültetésének. Fordítása töredékesen készült el, majd költeményeinek második kötetében jelent meg 1879-ben.⁵³ A Kazinczy-töredék jelentőségét az adja a magyar nyelvű Schiller-recepció számára, hogy ez az egyetlen Schiller-dráma, aminek a fordításába

⁵¹ Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1815. nov. 6. = KAZINCZY Ferenc *levelezése*, kiad. VÁCZY János, XIII, Budapest, MTA, 1903, 263–264. (A továbbiakban: KazLev. XIII.)

⁵² Bölöni Farkas Sándor Kazinczy Ferencnek, Kolozsvár, 1815. dec. 26. = *Uo.*, 370.

⁵³ KAZINCZY Ferenc, *Don Carlos. Schiller* = KAZINCZY Ferenc, *Összes munkái, Költemények II*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, Aigner Lajos, 1879 (Nemzeti Könyvtár VII), II, 222–223. A töredék az első felvonás első jelenetének első két megszólalását tartalmazza.

kezdett Kazinczy, illetve Szenvey Józsefé⁵⁴ mellett ez a második töredékesen magyarul megjelent *Don Carlos*-átültetés. A fent idézett levélrészletekben szereplő műcímek mutatják, hogy diákéveiben nagy hatással volt Bölöni Farkasra Schiller lírája és még hangsúlyosabban befolyásolták drámái művei. Kiindulhatunk tehát abból, hogy az 1817-es drámafordítás idején, köszönhetően addigi olvasmány- és színi élményeinek, jártas volt már Schiller drámáinak világában.

A másodlagos forrásokról információt nyújthatnak még az Erdélyi Muzéum folyóirat publikációi is. Hiszen Döbrentei lapjának terjesztésében, az orgánum számára készülő fordítások készítésében és tisztázatában Bölöni Farkas aktív szerepet vállalt.⁵⁵ Érdemes kiemelni az említett *Don Carlos*-fordító, S. Pataki Mózes munkáját, *A római poézis történetei* című Eichhorn-átültetést, mely 1814-ben jelent meg a Muzéumban. Pataki az irodalmi mérce abszolútumát jelölte meg helyütt a német költő személyében,⁵⁶ ez pedig megerősíthette Bölöni Farkas személyes véleményét is Schillerről. Ennél is lényegesebb azonban a folyóiratban az 1817-ben publikált *A' német dráma' történetei* című kompiláció, amelyet Döbrentei saját neve alatt jelentetett meg. Csetri Lajos ugyanakkor Bölöni Farkasnak tulajdonítja e szöveg szerzőségét.⁵⁷ Az bizonyos, hogy Döbrentei ezt a megjegyzést tette az értekezés végére: „A' Kiadó' kérésére, ezen cikelyt, egy ifjú Barátja fordította, ki, ha a' lelket inkább emelő, mint leverő környűlményekben lehet, Literaturánknak egyik dísze leszen.”⁵⁸ Mivel itt nagy valószínűséggel egy Bölöni Farkastól származó releváns szövegről van szó, így hosszabban időzöm a drámafordítással egy évben keletkezett irodalomtörténeti tanulmány fordításának ismertetésénél.

A folyóirat 9. kötetében kiadott *A' német dráma' történetei* – megegyezően a német forrással – öt címet sorol fel forrásmunkaként: Gottsched, Löwen, Weissen, Lessing és Bouterweck irodalom- és színháztörténeti munkáit.⁵⁹ A tanulmány elsőként a német játékszín eredetét és történetét veszi számba, majd a vígjátékok és a szomorújátékok történetéről érteke-

⁵⁴ SZENVEY József, *Mutatvány Schillernek, Szenvey által fordított „Don Karlosz”-ából*, Koszorú, Szépliteraturai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez 19(1839), 97–111, 161–190.

⁵⁵ SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról*, i. m., 24–27.

⁵⁶ EGYED, i. m., 85.

⁵⁷ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, Akadémiai, 1990, 315.

⁵⁸ DÖBRENTÉI GÁBOR, *A' német dráma' történetei*, Erdélyi Muzéum 9(1817), 36–72. Itt: 70.

⁵⁹ *Uo.*, 36.

zik, végül a kezdetektől a jelen időkig⁶⁰ sorol fel címeket és értékel szerzőket, műveket. A fordított tanulmányt Döbrentei rendre kommentálja, így kiemeli, hogy a Németföldön elért drámai vívmányokat világosan megelőzte egy sor nehézség itt is, ezekkel együtt állítja Döbrentei példaként a magyarok elé a német színjátszást: „Milyen nehéz, sőt majd lehetetlen vala, a' német színeket, németekké csinálni! A' német geniének mindég nehéz akadályokkal kellett vívni, de merészen elkezdette a' harczot, 's szerencsésen kiállotta. A' német dráma, most minden nemében mérkezhetik a' külföldivel, 's nem retteghet semmi összehasonlítás-tól.”⁶¹ Ez a retorikai fordulat a Muzéum folyóirat külföldi irodalmat ismertető tanulmányaiban rendre visszatér, így a szintén Bölöni Farkas által fordított *A német próza történeteiben*⁶² is hasonlóképpen olvasható.

Schiller korai tragédiáinak jellemzésében szintén teret kap a nehézségek áttekintése. Ez olvasható róluk a tanulmány folytatásában:

Más genialis úton csinált epochát Schiller szomorú-játékjaival. „A' Tolvajok” első ifjúi próbája, teli ugyan genialitással, de teli hibákkal 's regulátlan kicsapongással is. Ezen hibáktól már jóval menttebb későbbi játékjaiban. Törekedése a' tragikai páthosz volt, de a' mellyet Wallensteinban ismét elhagyott, 's a' helyett a' Görögök módja szerént a' mindenben uralkodó sorsot vette-fel. Hogy a' görög szomorú-játék' heróizmusát könnyebben elérhesse, csupa Hóseket, 's Hósnéket választott (mint Wallensteint, Tell Wilhelmet, Az Orleansi szűzet, Maria Stuartot,) kiknek sorsoktól népek függöttek. Hogy ezeknek megrázó interesszét adjon, vívatta őket a' szükséggel, az önnkénye szerént játszó sorssal; hogy a' görög Tragédia csudálatosságainak helyet adjon, elhagyta a' közönséges tapasztalás' körét, égi 's földi hatalmakat vett segédül, a' csillagzatokat 's lelkek' előhívását, 's a' szívet borzadással 's szent komolysággal töltötte-el. Illy materiára nem volt elégséges a' közönséges tragikai nyelv, e' helyett a' régi tragédiák lyrai tónusát választotta, 's az ötös jambust, mellyet Sophocles 's Euripides módja szerént, a' hol a' bényomat kívánta más versnemekkel változtatott, 's néha rímeket elegyített azok közé. De a' görög Tragikusok' nyelve 's csudálatosságának ezen után-formálásával soha se vesztette-el poétai önnmagától függését; lehet mondani, hogy időkora' kívánságait 's szokásait sem felejtette-el a' mellett soha, ha a' Messzinai Menyasszonyban a' görögök' chórussát visszaállítani nem akarta volna, mert ezt egy Mív-ítélő sem hagyta-helybe. Csak hogy manírja sokakra nézve igen magos volt.

⁶⁰ A „jelen idők” a kiadott forrásművek megjelenése szerint az 1765–1807 közötti időszakot jelölik.

⁶¹ DÖBRENTEI, *A' német dráma...*, i. m., 44.

⁶² SIMON-SZABÓ Ágnes, *Bölöni Farkas Sándor Werther-fordításáról*, i. m., 18.

Ennek nagy, mély, 's erőssége előre-míveltebb nézőket kívánt, mint a' millyenek a' közönséges theatrumot járók; 's még-is a' sokaság előtt is tet-szést nyert. Ezt a' poéta mellékes rolljai' szépségével érte-el.⁶³

A korai drámák, bár sikeresnek mondhatók, mégsem voltak mentesek a hibáktól, olykor pedig előrébb jártak a kor ízlésénél – olvasható a német kortársak értékeléseinek magyar visszatükrözésében. A leírás magasztos alaphangja, a „genialis úton csinált epochát”, összhangban áll a Kazinczynak írott 1815-ös levélrészlet pátoszával, a zseni teremtő lelkére vonatkozó elképzelésekkel: „Az ő Lelke és a természet egyek; prózai írásai a lélek original editioja, előttem benne végződik az emberek és Angyalok közötti lánccz”.⁶⁴ Felfigyelhetünk a részletben a görög drámák világos befolyására, majd a drámák formai fordulatára is, vagyis a prózai nemtől a drámai jambusra való áttérésre. Végül a drámák színpadi recepciójáról esett szó, annak nehézségeiről és erősségéről.

A magyar tanulmány a felsorolt korai szomorújátékokat világosan el-
lentételezi a *Don Karlosz* „tragikai pathosz”-ával a folytatásban. Továbbá
betekintést enged Schiller drámaszerzőségének alakulásába és ezen esz-
medráma színi adaptációjának mikéntjébe is:

Más forma a' Schiller' Don Karlossza; egy familiai festés cselekvő dialo-
gokban kivíve, melly nem theatriumi előadásra ugyan, hanem csak mély 's
magános szemlélésre van írva. Ebben a' II-dik Filep' szerencsétlen fija'
históriája adódik elé, kinek a' Vallisi Ersébet' szeretése halálába került,
mivel Anyjának kellett lenni, minekelőtte már mátkája volt; a' legszebb ér-
zéseket felindító, 's indulatokat nemesítő, való tragikai pathosszal kivíve.
A' karakterek erős, meghatározott rajzolásuak; a' nyelv teli pompás
szententiákkal, melly a' szép 's könnyen folyó jambusoknak mély benyo-
mást csinál; 's a' karakterhez 's helyzetekhez tökéletesen alkalmaztatva
van; csak a' planumnak nincs az a' könnyüsege, a' millyent a' poéta ké-
sőbbi planumainak adni tudott; 's a' cselekedet valamennyire igen bébo-
nyolított. Bár millyen nagy hatássai lehetnek is az egésznek a' sebesen fel-
fogó értelmű mívelt Nézők előtt az egyszeri előadáskor, még sem szánta
ezt a' poéta hosszúságáért az előadásra. Hogy a' theatrum ennek híjával ne
legyen, hosszúsága miatt megrövidítették 's öszvevonták ennek számára,
de nagy veszteséggel.⁶⁵

⁶³ DÖBRENTEI, *A' német dráma... i. m.*, 64–65.

⁶⁴ Vö. SIMON-SZABÓ, *Kifeszettek...i. m.*, 24–26.

⁶⁵ DÖBRENTEI, *A' német dráma...i. m.*, 69–70.

A korai drámák – mint a magyar színpadokon oly kedvelt és sokat játszott *A Tolvajok* is – és a *Don Carlos* közötti ellentételezés lényegi mondanivalója, hogy az utóbbi nyelvhasználata és karakterábrázolása érettebb a megelőző alkotásokénál. Formailag már drámai jambusokban szól, jellegét tekintve pedig egy elsősorban nem színpadra szánt dráma volt. Döbrentei az eszmedráma gyengéjeként tünteti fel a szövevényes cselekményfűzést, mely bizonyosan megnehezítette az esetleges színi adaptációt.

Az erdélyi színpadi recepción és a kolozsvári folyóirat körén túl a fordító könyves gyűjteménye szolgálhat információval a másodlagos forrásokról. A könyvtárában ma is rendelkezésre áll a Christian Gottfried Körner által 1816-ban kiadott *Friedrich Schillers literarischer Nachlaß. Nebst dessen Biographie* című munka.⁶⁶ A Körner–Schiller-levelezés végigkísérte több Schiller dráma és esztétikai értekezés kialakulását, így a korábbi levelezőpartner és barát által közölt és kommentált Schiller-levelek szöveg helyei a kötet bevezetőjében szintén alakíthatták a fordító irodalomszemléletét, amennyiben ez a kötet az 1817-es drámafordítás idején már a fordító tulajdonában lehetett.

Továbbá az említett T¹-et, a francia *Don Carlos*-fordítást érdemes kiemelni a könyvtárból, hiszen az tizennyolc oldalas előszót közöl Adrien Lezay, a francia fordító tollából. Az előszóban kevés szó esik ugyan a francia fordítás tapasztalatairól, ám annál kimerítőbben szól Schiller művének kiadástörténetéről, fogadtatásáról és az európai irodalomban betöltött helyéről. Továbbá a dráma történeti háttéréről is ismertetőt ír a fordító. A fordítástechnikai kérdések közül egyedül a szoros és a szabad átültetés lehetőségeiről vall Lezay. A hűség szerinte inkább a hatás átültetésben keresendő és kevésbé a kifejezés szoros fordításában, még ha utóbbira nyilván törekedni is kell. A drámafordítás szövegének margóján tett ceruzás bejegyzésekből világosan adatolható, hogy Bölöni Farkas forgatta a kiadványt, igaz ez akkor is, ha a francia fordítás hatása nem igazolható a magyar fordítás szövegének alakulástörténetében. Tudjuk továbbá azt is, hogy ebből a kiadásból részeket másolt ki Bölöni Farkas, az átírat az MsU 1278 számú kéziratos kolligátumában található. Valószínűleg nyelvgyakorlás céljából készülhetett a kivonat és a margóra rótt jegyzetanyag is.

⁶⁶ Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius gyűjteménye, U 61258. Vö. SIMON-SZABÓ Ágnes, *Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai*, Acta Historiae Litterarum Hungaricum Szeged 32(2016), 31–49. Itt: 48.

Prózafordítás

Említettem hogy a német drámaköltészet – szempontunkból releváns – formai megújulása az 1780-as évek végére tehető. Ekkoriban tért át a prózaformáról az emelkedettebb jambusra Schiller és Goethe a *Don Carlos*, illetve az *Iphigenie* megszövegezésében. Schiller drámájának kritikai kiadása összegyűjtötte és két kötetben közölte az összes autorizált *Don Carlos*-változatot. A *Nationalausgabe* gyűjteményében két prózavariáns is helyet kapott. Jellemző módon mindkét esetben a színpadi előadás számára átdolgozott változatokról van szó. Nem véletlen, hogy a váltás éppen a *Don Carlost* érintette Schiller drámáinak sorában. A bonyolult cselekményszál miatt már a korban híresen nehezen színpadra adaptálható *Don Carlos* elsősorban eszmedráma, szerzője olvasásra, elmélkedésre szánta, így hát szabadabban kísérletezhetett a rímes formával.

A fenti tendenciához hasonló váltás figyelhető meg a magyar műfordítások tekintetében is, természetesen néhány évtizeddel később. Az 1790-es évektől a színpadi felhasználásra szinte sorozatgyártásban készülő drámaátültetések hagyományosan recitálásra és könnyű, érthető hallgatói befogadásra voltak szánva, így egyöntetűen prózában fordították őket. Bölöni Farkas döntése, vagyis hogy 1817-ben prózában ültette át a jambikus drámát, illeszkedik a korabeli fordítói gyakorlathoz. Döntésének fontos oka lehetett, hogy ő maga is a színpadi fordítások világából szerzett tapasztalattal állt neki a *Don Karlos* átültetésének,⁶⁷ sőt még az is elképzelhető, hogy nem is volt számára kérdés, prózában fordítson-e vagy sem. A 18–19. század fordulóján keletkezett drámafordítások megengedték az adaptációt, természetes volt a cselekmény vagy a forma szabadabb kezelése. A nyelvi vagy a szerkezeti pontosság alárendelődött az eszményi közösségi ízlésrendszernek.

A magyar recepció történetében az 1820-as évektől regisztrálhatók elsősorban azok a hangok, amelyek különböző fórumokon már szóvá teszik a magyarrá tett drámák formai elemeit. A drámafordítások kritikai eleinte a tartalmi átültetésre fókuszáltak, a stílus és a nyelvhasználat kérdéseit érintették. A legfontosabb szempont ekkoriban az volt, hogy az idegen beszédmódot meghonosítsák a célnyelven. Majd csak ezután vetődött fel az a további kritikai szempont, mely a formai megvalósításra koncentrált. Benő Attila kiválóan összefoglalja a 19. századi drámafordítási elvek és a kritikai gyakorlat váltásának mikéntjét, s az általam említetteknél jóval

⁶⁷ SIMON-SZABÓ, *Schiller esztétikai...i. m.*, 47.

több szempontot említ, így az ízlésformálást, a célnyelvi közönség fogékonyságát, a nevelés és a nemzetébresztés ügyét is.⁶⁸

Kölcsey Ferenc a Szemere Pál által fordított Körner-drámáról, a *Zrínyiről* írott bírálatában még „bohókodás”-nak titulálja azt a törekvést, ahogyan Szemere megpróbálta követni az eredeti mű rímes sorait a fordításban: „Teljességgel nem értem, miért volna hasznos a versforma egyenlőségében a drámai folyamatot figyelemmel kísérő Nézőt vagy Olvasót váratlanul valamely fülcsiklandó párhanggal lepni meg, hogy a drámai személytől egyszerre a Költőhöz kapattassék vissza, s általa a behatás ki-sebbedjék.”⁶⁹ A Benő-tanulmány a 30-as és a 40-es évektől hoz számos példát olyan drámafordítás-kritikákra, melyek egyre inkább a tartalom és a forma egységében hisznek és tematizálják a kérdést, hogy „szabad-e kötött formájú verset vagy drámát prózába fordítani.”⁷⁰ Elsőként Vörösmarty Mihály, Bajza József, majd Toldy Ferenc kritikai elveit ismerteti a szerző.

Benő történeti áttekintéséhez képest érdemes felidézni néhány Döbrentei-Böloni Farkas-levelet az 1820-as évek fordulójáról: Döbrentei 1821. augusztus 20-án kelt levelében a *Don Karlos* majdani kiadását szorgalmazza a fordítónál és ítéletet mond a dráma fordításáról is, mely így hangzik: „ha próza is jól fordítottad s ha mingyárt nem is de csak kijő még valaha”.⁷¹ Egy a jelen tanulmányban korábban idézett 1819-es levélben pedig azt kérte, hogy Böloni Farkas dolgozza át a drámafordítást rímes formába, öntse jambusokba magyarul is a művet. Döbrentei tehát viszonylag már korán fölveti a formaiság szempontját, sőt amellet foglal állást, hogy meg kell tartani az eredeti dráma rímes sorait. Ő maga egyébként 1830-ban jelentette meg azt az angoltól készült *Machbeth*-fordítását, mely jambikus verselést alkalmazva az első kötött versformában készült magyar Shakespeare-fordításunk.⁷²

⁶⁸ BENŐ Attila, *Fordítási elvek a XIX. században* = „Szabadon fordította...” – *Fordítások a magyar színháztársaság céljaira a XVIII–XIX. században*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2003 (Sapientia Könyvek 23), 7–34. itt 8–9.

⁶⁹ Idézi: BENŐ, *i. m.*, 15.

⁷⁰ *Uo.*, 16.

⁷¹ Döbrentei Böloni Farkashoz, Újfalú, 1821. aug. 20. = *Döbrentei Gábor kiadatlan...*, *i. m.*, 199.

⁷² BENŐ, *i. m.*, 22.

A kézirat utóélete

A Schiller-drámafordítás kiadására irányuló többszörös próbálkozás sikertelensége nem jelentette azt, hogy a kézirat fordítást ne olvasták volna többen Kolozsváron. Jakab egyenesen azt állítja, hogy „Farkas S. mindezen fordítmányait Kolozsváratt sokan írák le, s számtalanon gyönyörrel olvasták.”⁷³ Bölöni Farkas kézirat hagyatékában valóban található két kolligátum, melynek a címe a *Könyvek kiadásáról való Jegyzés*.⁷⁴ Az első csomó 1818. december 1-jétől 1829-ig tartalmazza a kivett könyvek és kéziratok címét, a kölcsönzők nevét, monogramját. A második csomó pedig 1832 márciusától 1840-ig foglalja magában a kölcsönzések bejegyzéseit. A naplóban a bal oldalon szerepel a kölcsönző neve, középen az évszám, jobb oldalon a kölcsönzött mű címe. Amennyiben valaki az adott könyvet vagy kéziratot visszahozta, úgy Bölöni Farkas egy vonallal áthúzta a teljes kölcsönzési bejegyzést, vagy feljegyezte, ha a könyv eltűnt, illetve ha elhunyt a kölcsönző (és így feltehetően nem került vissza a kötet a könyvtárába).

A jegyzék saját használatra készült, sok monogramot és rövidítést tartalmaz, melyek nem minden esetben oldhatók fel egyértelműen. A címekben kétféle jelöléstípust alkalmaz Bölöni Farkas: az egyik a *Don Carlos* megnevezés, a másik pedig ugyanez a „magyar” vagy a „magyarul” kitétel. Kölcsönzői 1825-ig „Viski [Elek]”, „Kelemen [Lajos]”, „Schilling”, „Teseusz Viszki Úr”, „Emberi Don Carlos magyarul”, „B Theréz magyar Don Karlos”, „Kisebb Miko [Imre?]”. Visky Elek neve már többször felmerült, hiszen az 1823-ban tervezett drámakiadást neki ajánlotta a fordító. Kelemen Lajos neve az Erdélyi Muzéum körüli körből ismert, s fontos szerepe volt a tervezett Schiller-drámaciklus fordítói között. Neki kellett a „Moor” és a „Wilhelm Tell” drámákat átültetnie. A „Kisebb Miko” feltehetően gróf hídvégi Mikó Imre lehetett, gróf Mikó György fia. Az ifjabb Mikó Erdély politikai életének későbbi meghatározó alakja volt, pályáját 1826-ban az erdélyi főkormányiszéken kezdte, ahol is Bölöni Farkas munkatársa volt. A dráma kölcsönzői 1825–1829 között: „Csapko – Don Karlosz magyarul”, „Lukács Don Karlos magyarul”. A két jegyzékből az derül ki tehát, hogy német eredetiben és magyar fordításban is kölcsönözte a drámát Bölöni Farkas, továbbá hölgyolvasói is akadtak a fordításnak.

⁷³ JAKAB, *Bölöni Farkas...i. m.*, 266.

⁷⁴ BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Könyvek kiadásáról való Jegyzés, i. m.*

Műfordításai közül 2015-ben jelent meg *Az ifju Werther Gyötrelmei* (1818) és 2017-ben *A Naiv és Sentimentális költeményről* (1824 körül). A szerző-fordító hagyatékában fennmaradt fordításai közt a *Don Karlos* (1817) a legkorábbi átültetés. Ennek most záruló kritikai kiadása az idén kétszáz éve lefordított Schiller-drámát elérhetővé teszi a szélesebb olvasóközönség számára is. A kiadás jelentőségét az adja, hogy betekintést enged az Erdélyi Muzéum körüli poétai kör⁷⁵ fordítóműhelyének munkálataiba. Választ adhat azokra a tapogatózó felvetésekre, amelyek párhuzamot vonnak az ifjúkori *Don Karlos*-fordítás szabadságképe és demokráciafelfogása, illetve a későbbi nagyszerű amerikai útinapló megszövegezése között.⁷⁶ Végül pedig, ha a magyar nyelvű Schiller-recepció kontextusában szeretnék elhelyezni a fordítást, akkor azt érdemes kiemelni, hogy Bölöni Farkasé az első teljes prózafordítása a drámának.⁷⁷

⁷⁵ SIMON-SZABÓ, *Kifeszettek...i. m.*, 33–36.

⁷⁶ SIMON-SZABÓ, *Schiller esztétikai...i. m.*, 47–48. és tágabb kontextusban: SIMON-SZABÓ Ágnes, *A kultúra szövegeinek összefonódása, avagy diszkurzusteremtés fordítói eszközökkel. Bölöni Farkas Sándor útirajzairól*, *Filológiai Közlöny* 63(2012)/4, 414–431.

⁷⁷ József TURÓCZY-TROSTLER, *Zur Wirkungsgeschichte Schillers in Ungarn = Schiller Magyarországon*, szerk. ALBERT Gábor, D. SZEMZŐ Piroska, VIZKELETY András, Budapest, OSZK, 1959 (Új bibliográfiai füzetek 3), 9–52. Itt 35.